

„A szivárvány színei”

Az Erdélyi Muzéum pedagógiai üzenete

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
1. Magyar társadalom és nevelésügy a felvilágosodás korában.....	5
2. Az Erdélyi Muzéum	6
2. 1 A hazai sajtótörténet fontosabb eseményei	6
2. 2 Az Erdélyi Muzéum létrejöttének körülményei	7
2. 3 Az Erdélyi Muzéum célkitűzései.....	8
3. Az Erdélyi Muzéum pedagógiai tárgyú írásai.....	8
3. 1 Az ókori nevelés	9
3. 2 Köznevelés kontra házi nevelés.....	13
3. 3 Pestalozzi munkássága (a szegényebb sorsú nép nevelésének előtérbe kerülése)	17
3. 4 A magánnevelés sajátosságait bemutató tanulmányok.....	19
3. 5 A nemzeti nevelés eszméjének kibontakozása	23
3. 6 A cikkek pedagógiai üzenetének összegzése.....	26
4. Összegzés	28
Felhasznált irodalom	28
Melléklet.....	31

Bevezetés

Minden kornak megvannak a maga sajátos nézetei. Tekintsünk akár a politika, a gazdaság, az irodalom vagy jelen esetben a pedagógiai területére. A nevelésről alkotott nézetek közvetítésének meghatározó szerepe van abban, hogy a neveléstudományon belül milyen irányzatok terjednek el. Az ember természetéből adódóan sokféle, így lehetetlen, hogy a vélemények mindig megegyezzenek. A nézetek ütközése viszi előre a fejlődést. Abban az esetben, ha mindenki mindenben egyetértene, akkor örökké ókonzervatív maradna a neveléstudomány.

A nézetek közvetítésének egyik legcélravezetőbb módja a sajtó használatában rejlik, ezért választottam kutatásom témájaként az 1814-ben Erdélyi Muzéum címmel megjelent folyóiratot. Az Erdélyi Muzéum nem kifejezetten neveléstudománnyal foglalkozik, de találhatók benne nevelési relevanciával rendelkező művek. Céлом az, hogy elemezzem ezeket a műveket, és bemutassam azokat a pedagógiai üzeneteket, melyeket koruknak szántak. Véleményem szerint egy folyóirat vizsgálatának a segítségével betekintést nyerhetünk a sokszínű nézetek birodalmába, melyek különböző személyek tollaiból születtek. Ezen okok miatt viseli dolgozatom a „Szivárvány színei” címet.

A téma elemzését azért tartom fontosnak, mert szeretném bebizonyítani, hogy nem helytállóak azok a kritikák, melyekkel az 1870-es évek előtti magyar elméleti pedagógiai irodalmat bírálták. Több kutató is azon az állásponton volt, miszerint hazánk nem rendelkezett a neveléstudomány területén eredeti magyar művekkel. Általánosságban elmondható, hogy az utánzás és a kompiláció vádjával illeték a megjelent hazai írásokat. Tény, hogy a korszak pedagógiai gondolkodói építettek külföldi eszmékre – ahogyan ez bármely más korszakban is előfordult – azonban ez nem von le az értekezések értékéből (Fehér, 1999). Úgy vélem, hogy az Erdélyi Muzéum neveléstudománnyal foglalkozó tanulmányai, elkezdtek egy olyan alapnak a megteremtését, melyre a század további teoretikusai építhettek. A tanulmányok elemzésével kívánom alátámasztani, hogy a folyóirat pedagógiai gondolkodói igyekeztek saját gondolataikkal a hazai nevelésügy helyzetét előmozdítani, és nem csupán interpretálták a külföldi tudósok nézeteit. A vizsgálatnak keretet adva, a kor társadalmi, nevelésügyi helyzetének rövid ismertetésével kezdem munkámat, majd rátérek a hazai sajtó, ezen belül az Erdélyi Muzéum létrejöttének körülményeire, célkitűzéseire.

Munkám során elsődleges forrásként az Erdélyi Muzéumot használtam, ezen kívül másodlagos forrásokkal is dolgoztam. A cikkek jobb megértéséhez forráskritikát és történeti forráselemzést alkalmaztam. A kutatás kapcsán említésre méltó, hogy dolgozatom során a szó szerinti idézeteket eredeti helyesírással közlöm.

1. Magyar társadalom és nevelésügy a felvilágosodás korában

Az Erdélyi Múzeum neveléssel foglalkozó tanulmányainak bemutatásához feltétlenül szükséges a kor társadalmi és nevelésügyi helyzetét ismertetni, mely a dolgozat terjedelmi kikötése miatt csak a teljesség igénye nélkül lehetséges. A folyóirat működése (1814-1818) egybeesik a magyar felvilágosodás korszakával, mellyel az 1770-es és 1820-as évek közötti időszakot szokták jelölni (*Fehér, 1999*).

Magyarország művelődéstörténetében kiemelkedően fontos időszak a felvilágosodás és a reformkor pedagógiája. A 18. század második és a 19. század első felében az irodalom, a művészet és a tudomány mellett egyre fontosabb szerephez jut a nevelés általában, különösképpen az iskolai oktatás (*Bajkó, 1976*). Hazánkban viszonylag későn indultak útjára a felvilágosodás eszméi, annak ellenére, hogy már a 18. század első felében akadtak olyan gondolkodóink, akik bírálták a magyar feudális intézményeket. Közülük meg kell említeni Bél Mátyást, aki megvalósította a pietista oktatási reformokat hazánkban, emellett az ún. államismeret legjobb művelője, és korának legkiválóbb tudósa volt. Az ő nevéhez köthető a pozsonyi evangélikus líceum pietista pedagógiai elven való újjászervezése. Maróthi György hasonló változtatásokat javasolt a debreceni kollégiumban (*Fehér, 1999*).

Az egyházi értelmiség a késő barokk korszakban átvette a pietista és más reformmozgalmak egyes kezdeményezéseit, ezzel megkönnyítette az elmeredetté vált barokk kultúra fellazítását, melyben nagy szerepet játszott még az állam egyház- és iskolapolitikája. Az iskoláztatás, mely eddig kizárólag az egyház privilégiuma volt, ebben az időszakban fejlődött „állami irányítás alatt álló közoktatásüggé” (*Fehér, 1999. 12. o.*). A kormány reformtörekvései közé tartozott, hogy ne csak vallásos, hanem hasznos munkát végző alattvalókat neveljen. Ezekben a megmozdulásokban a magyar piaristák is részt vettek, de a hatvanas évektől kezdődően a különféle reformmozgalmakat a tereziánus és jozefinista jelleg hatotta át. II. József többek között a türelmi rendelet, a laicizált tudományok támogatása, és a jozefinista népfelvilágosítással kapcsolatos intézkedései miatt támogatásra talált. Ez a támogatás az egyház belső ügyeinek kisajátítása, a nemzeti nyelvek iránti értetlenség, és a radikálisabb íróink további tiltása következtében csökkent. Majd az elégedetlenségből fakadó nemzeti mozgalom 1790-ben győzedelmeskedett. Azonban II. Lipót rövid uralkodását követően és a francia forradalomtól való félelem miatt, I. Ferenc 1793-as trónra lépése után, újra a konzervatív erők jutottak hatalomra. A magyar jakobinus mozgalom

elfojtása és az említett körülmények kihatottak a felvilágosodás eszméinek kibontakozására, de nem tudták teljes mértékben megakadályozni terjedésüket.

A húszas években ismét szárnyra kapott a politikai ellenállás, majd az 1825-ös országgyűléssel megkezdődött a kulturális és szellemi tevékenységek újjáéledése. Ekkor vette kezdetét a hazai neveléstudományi szakirodalom kibontakozása is, melyekben már felfedezhetőek a felvilágosodás pedagógiai eszméi. Ezen szakirodalom kapcsán meg kell említeni a korabeli sajtó működését, mely szintén alátámasztja a pedagógiai kérdések előtérbe kerülését (*Fehér*, 1999). Jelen vizsgálatból adódóan ki kell térni a kor hazai sajtójának bemutatására, és az Erdélyi Múzeum létrejöttének körülményeire.

2. Az Erdélyi Múzeum

2. 1 A hazai sajtótörténet fontosabb eseményei

A fejezet célja, hogy bemutassa az Erdélyi Múzeum létrejöttének körülményeit, és magát a folyóiratot, azonban előtte a hazai sajtótörténet kialakulásának fontosabb eseményei kerülnek röviden megemlítésre, hiszen ezek egyfajta előzményként szolgáltak a Múzeum létrejöttéhez.

Hazánkban Gutenberg találmányát követően a könyvnyomtatás viszonylag hamar elterjedt, ezt bizonyítja Hess András budai műhelye is, ami sajnos csak rövid ideig működött. A nyomdászat, a nyugati és felvidéki városokban, valamint Erdélyben lépett a fejlődés útjára, többnyire vallásos jellegű termékekkel. A magyar nyomdászat, de ezen belül az időszaki sajtó fejlődése sokat késett, ez a török megszállásra és pusztításra vezethető vissza. Hazai nyomdában még nem jelent meg a 15. században újságlap vagy röpirat.

Az első hazánkban nyomtatott újságlevél a 16. századból származik, mégis inkább a következő században találhatunk több újságlapot és röpiratot, azonban a periodikus sajtó még váratott magára. Különösen élénknek bizonyultak a Habsburg ellenes küzdelmekről szóló publikációk, ezeken át vezetett az út a 18. század egyik fordulópontjához. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcra kapcsolatos publicisztikai tevékenységéből alakult ki az első magyarországi, rendszeresen megjelenő újság, a *Mercurius Hungaricus* (*Kókay*, 1979).

A 18. századi magyar nyelvű sajtóban rendszeresen jelentek meg pedagógiai témával foglalkozó művek. A Ráth Mátyás által 1780-ban *Magyar Hírmondó* néven megjelent első magyar nyelvű újság szintén nagy teret engedett a neveléssel kapcsolatos kérdések megvitatásának. A korszak később kiadott magyar nyelvű újságjai¹ továbbra is foglalkoztak pedagógiai kérdésekkel. Az újságokkal ellentétben, a folyóiratok már nagyobb terjedelemben közöltek cikkeket. A nyolcvanas években megszületett folyóiratok hasábjain megfigyelhetők voltak a nemesi reformmozgalom hatásai. Ez érződött a *Magyar Museumon* (1788-1793), melyet Batsányi János, Kazinczy Ferenc és Baróti Szabó Dávid hoztak létre és Péczeli József komáromi *Mindenek Gyűjteményén* (1789-1792) is (Németh, 2002).

2. 2 Az Erdélyi Múzeum létrejöttének körülményei

A következő században meginduló folyóiratok már sokkal nagyobb mélységben taglalták a neveléstudomány egyes kérdéseit. A 19. század elején, 1814-ben útjára indult Erdélyi Múzeum története egészen 1803-ig vezethető vissza, mikor több erdélyi főúr összefogott annak érdekében, hogy egy magyar nyelvű lapot adjanak ki. *Diarium Hungaricum* cím alatt szeretett volna gróf Teleki Ferencz és Pál, gróf Bethlen Imre, báró Bánffy Dénes és József, báró Jósika János és Cserey Miklós postadíjmentesen egy hírlapot megjelentetni, azonban tervük anyagi okok miatt nem kerülhetett megvalósításra, mivel akkoriban minden újságnak, diariumnak és időszakos iratnak postadíjat kellett fizetni. Néhány év múlva kísérlet indult egy magyar-német nyelvű lap megindítására, de az erdélyi magyarságnak nem volt szüksége ilyen kettős nyelvű lapra. Ekkoriban a Napóleoni hadjárat lekötötte az emberek figyelmét, nem sokan szenteltek időt az olvasásra, de aki mégis szeretett volna, annak lehetősége nyílt a *Kurir és Hazai Tudósítások* című magyar lapokból tájékozódni.

A változást Döbrentei Gábor Kolozsvárra való letelepedése hozta, aki mindent megtett annak érdekében, hogy egy ismeretterjesztő lapot elindítson. A pénz hiánya azonban nehezítette helyzetét. 1810 júliusában Nagy-Ajtai Cserey Farkashoz fordult, akinek egy kész tervezetet adott. Cserey kinyomtatta saját költségén, és továbbította a főurakhoz, akik közül többen is hozzájárultak a lap fedezetéhez. 1814-ben megjelent az Erdélyi Múzeum, egy 181 lapos füzet formájában.² A folyóirat négy éves fennállása alatt tíz füzetet adott ki, majd 1818-

¹Ide sorolandó a *Magyar Kurir*, a *Magyar Merkurius*, a *Hadi és más nevezetes történetek*, az *Erdélyi Magyar Hír-Vivő* és a *Hazai és Külföldi Tudósítások*.

²Lásd az Erdélyi Múzeum első füzetének borítóját a dolgozat végén megtalálható mellékletben.

ban az egyre súlyosabbá váló gazdasági válság következtében anyagi okok miatt megszűnt (Ürmössy,1897).

2. 3 Az Erdélyi Muzéum célkitűzései

A lap elején Döbrentei a közönségnek *Előbeszéd* című írásában összefoglalta a lap céljait : „Hazai 's Külföldi híres és érdemes Személyek' életirása, nemzetek' Karakterét 's azoknak földjeiket ismértető Útazásoknak rövid kihuzásai, hazánk' történeteit vagy nyelvünk' régibb állapotját világosítható megjegyzések, a' Poézis' némelly nemeinek theoriája 's Versek, az Olaszok, Francziák, Anglusok, Németek Literaturájoknak bővebb ismértetése, erkölcsi Elbeszélések, magyar, és olyan nem magyar Írásoknak, mellyek Hazánkat illetik, kritikai megítéltetése, nevelést tárgyazó gondolatok 's észre- vételek, minden Füzetnek végén Tudósító Levelek, mellyekben, hazánkfiainak literaturai, 's egyéb hasznos igyekezeteik felől hírek lesznek, vagy hasznos felfedezéseket megismértetnek.”³ A felsorolás nyolcadik pontjában Döbrentei kifejti véleményét hazánk neveléstudománnyal foglalkozó írásairól: „Ez a mező még szinte egészen pallagon áll nálunk. Méltó volna valójában az ahhoz értőknek és tapasztaltaknak ennek közöttünk lévő fogyatkozásit felfedni.”⁴ „A folyóirat négyéves fennállása alatt sokat tett a hazai nevelésügy érdekében” (Fehér, 1999). Ez a meglátás az elemzett cikkek segítségével bemutatásra kerül.

3. Az Erdélyi Muzéum pedagógiai tárgyú írásai

Jelen fejezetben az Erdélyi Muzéum nyolc neveléssel foglalkozó tanulmányának elemzésére és pedagógiai üzenetének vizsgálatára kerül sor. Az elemzés nem a megjelenés időrendi sorrendjében történik. Ennek oka a következőkben rejlik. Az értekezések témáját illetően öt főbb nevelési vonulatot vélek felfedezni. Ezek az alábbiak: az ókori nevelési szokások elemzése, a köznevelés kontra házi nevelésen alapuló viták, a magánnevelés sajátosságai, Pestalozzi munkássága és erre alapozva a szegényebb réteg nevelésének előtérbe kerülése, illetve a nemzeti nevelés eszméjének kibontakozása. A cikkek tehát az egyes témákhoz való besorolhatóságuk alapján kerülnek bemutatásra. Végezetül az elemzéseket követően egy ábra segítségével, összegzésre kerül a témák közötti átfedések és kapcsolatok rendszere.

³ Erdélyi Muzéum. 1814. I. 2-5.

⁴ Erdélyi Muzéum. 1814. I. 5.

3. 1 Az ókori nevelés

„Az Egyiptomiak’, Perzák’, Görögök’, és Rómaiak’ nevelése módja”⁵

A folyóirat legelső neveléstörténeti témájú cikke, az 1816. évi V. füzetben jelent meg, és az ókori népek nevelésügyét mutatja be. A következő füzet legelején található a folytatása⁶, így ezzel együtt kerül elemzésre. Az író Szász Mózes, unitárius lelkész, akinek művei között nagy részben találhatunk gyászbeszédek (Ladányi, 1977). Jelen esetben teljesen más témájú értekezése kerül bemutatásra. A cikk pedagógiai üzenete első olvasatra nem tűnhet relevánsnak az eltérő korszak ismertetése miatt, ennek ellenére ugyanúgy lehetséges olyan nevelési elveket találni benne, melyekről a felvilágosodás és reformkorabeli tudósok is elismerően nyilatkoztak, hiszen a 18. és 19. század fordulóján sokat foglalkoztak a régi ókori népekkel. A felvilágosodás korában kibontakozó neveléstudomány fellendülése az ókori műveket és nyelveket ismerő tudósok nevéhez köthető. Fontos azonban tisztázni, hogy miért fordultak az ókor neveléstörténete felé. Az okok vizsgálata során többfajta következtetés is született. Jelen esetben az ókortudomány kibontakozására térnék ki részletesebben.

A mai felfogás szerint az ókortudomány „az ókori Kelet és a görög-római ókor életével, történetével és művelődésével, illetve e művelődés továbbélésének egyes kérdéseivel foglalkozó tudományágak összessége. Időben nagyjából az írás megjelenésétől, régészetileg a bronzkortól a Kr. u. 6. századig terjed, térben felöleli a Földközi-tenger medencéjének, Elő és Közép-Ázsiának, Indiának és Kínának a területét, de távolabbról tárgya az ezekkel kapcsolatban álló területek kutatása is” (Ritoók, 2006. 794. o.). Az ókortudománynak ezen aspektusa két tényező okán alakult így. Az egyik ilyen tényező a nálunk klasszika – filológia néven ismert 18.-19. századi német „klasszikus ókortudományra” vezethető vissza, amelynek középpontjában az állt, hogy egymással összefüggésben vizsgálja a görög-római ókor jelenségeit, és egyúttal egységben látta őket. A másik az angolszász antropológiai iskola volt, mely más ún. primitív népek kultúráját hasonlította össze és keresett közös elemeket a görög-római ókor jelenségeivel (Ritoók, 2006).

Mindent összevetve a tudományok körében nagy népszerűségnek örvendett az ókorhoz való „visszanyúlás”, mely a neveléstörténeten belül is megfigyelhető volt.

⁵ Erdélyi Muzéum. 1816. V. 146-176. és 1817. VI. 3-30.

⁶ Az Egyiptomiak’, Perzák’, Görögök’, és Rómaiak’ nevelése módjának folytatása

Szász Mózes értekezése is az ókori népek neveléséről szól. Alapjait Molnár János jezsuita szerzetes 1776-ban megjelent munkája⁷ képezi, de nyelvezete könnyebben érthető, mint 18. századi elődjéé, ami az első magyar nyelven íródott egyetemes neveléstörténeti összegzésnek tekinthető (*Fehér*, 1999). Molnár János tanulmánya nem kívánt állást foglalni egyik nevelési elv mellett vagy ellen sem, inkább az ismertetést tűzte ki céljául. Szász Mózes sem reflektál túlzottan sokat az egyes nemzetek nevelési szokásaira. Külön pontokba foglalva elemezte az egyiptomiak, perzsák, görögök, legvégül pedig a rómaiak neveléstörténetét. Már a legelején összegezve tárul elénk a régiak nevelésének lényege: „Czélja az egész Nevelésnek volt a' test' erejének tökéletesítése 's hajthatósága, — a' munkásság' megszokása,— főképpen a' hazafiúi, 's erkölcsi kötelességek' teljesítésére nézve, 's végre a' bölcs férjfiat karakterizáló erős léleknek készítése.”⁸ Minden egyes nemzet nevelésügyének bemutatásakor a társadalmi, történelmi háttér fontos szerepet kap, hiszen ezen ismeretek elengedhetetlenek ahhoz, hogy megértsük egy ország neveléstörténetének szakaszait.

Az egyiptomiak bemutatásával kezdi művét a szerző, aki már az első sorokban kitér a nép kaszt szerinti felosztására. A harcedzettség elérése érdekében a mértékletes táplálkozás és a kopaszság előírása kerül kiemelésre. Szász vélekedése szerint a nevelés elveivel ellenkezik, hogy a gimnasztikát nem gyakoroltatták, de a gyakori mozgás, a futás, birkózás mégis elégnak bizonyult a tapasztalatszerzésre. Az egyiptomiaknál már megjelentek a közönséges iskolák, viszont csak a gyakorlat felé orientálódtak, nem az okokat keresték. A cselekvő filozófia hívei voltak. A papok szerepe meghatározó volt, számos területen ők hoztak döntéseket. Erkölcsi ideálokat közvetítettek. A tudományokat két részre osztották, a közönségesre (betűk ismerete, földmérés, számolás) illetve a titkosakra (ezeket csak a papok művelhették). Az idősök iránt nagy tiszteletet kellett tanúsítaniuk a fiataloknak. Szász szerint, ennek saját korában is így kellene lennie.

A perzsákról szóló részben a szerző már az elején tisztázza, hogy nem a Dárius alatt élt perzsákról ír, őket kritikai észrevételekkel illeti, melyek szerint nem ismerték az igazi nevelési módszereket. Ismét a társadalmi, történelmi helyzetről szóló tájékoztatással kezdődik a tanulmány. A test művelését tartották a nevelés központi feladatának. A gyermeket hat éves koráig csak az anyja nevelte, majd a következő tizenöt évben a lovaglás, nyíllövés, igazságos beszéd tanítására koncentráltak. A szigorúság nagymértékben jelen volt, csak kenyeret, kövi

⁷ „*Petrovsky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei midőn ötlet A jó nevelésről való írásra ösztönözné*”

⁸ Erdélyi Muzéum. 1816. V. 146.

pontyt és vizet kaphattak a neveltek, akik tíz éves korukba a férfiak rendjébe léptek. Ezek után választották ki első rendbeli társaikat, akik fővigyázókká válhattak. Ötvenegy évesen a tisztas öregek sorába léphettek, közülük kerültek ki a bírúk. Az ő feladatuk volt, hogy az ifjúságra ügyeljenek. Szász kihangsúlyozza, hogy az erkölcsi nevelést két részre osztották, a virtusra és a megszokásra, ami akkoriban a fenytől és a fiatalok megóvásából állt. A nevelés színtere a szabad piac volt, ahol a király is lakott. Ezt négy részre osztották fel; a gyermekek, ifjak, megletek és tisztas öregek területe. Mindegyik rendben tizenkét felvigyázó volt, ha valaki hibázott, annak ügyét megvizsgálták, és ha nagyon súlyosnak találták tettét, kizárták a rendből. Tudományos forma szerinti nevelés nem létezett náluk. Nem a tudományokat oktatták az iskolákban, hanem az igazságot. Legfőképpen a hazugságot, hálátlanságot és a tartozást büntették.

A görögök nevelése meghatározott princípiumokra épült, amely a test nevelésén, a muzsikán és a tudományokon nyugodott. Ezen kívül a szerző kitér egy negyedik területre is, ez a politikai vagy társasági élet céljához intézett nevelés. Középpontjában az a filozófia állt, hogy nemcsak emberré, polgárrá is kell nevelni az ifjakat. A tanulmány nagyon aprólékosan mutatja be a görög nevelés egyes szakaszait, melyek a következők: természeti, gimnasztikai, erkölcsi (muzsika), tudományos és politikai. Akkoriban tökéletes nevelésben csak a gazdagok részesülhettek, a szegényeknek csupán a test gyakorlásának tökéletesítése maradt.

Legutoljára tér ki Szász a rómaiak nevelési módszereire, akiknél eleinte a házi nevelésre összpontosítottak. Az asszonyok maguk mellett tartottak egy idős nőt, aki ingyen segítette őket. Eleinte Rómában csak a test nevelése volt a cél, melynek a gimnasztika a perzsákhoz hasonlóan nem képezte részét. Jelen esetben is kielégítette igényeiket a természetbeli mozgás, a dárдавetés, úszás, hideg vízben fürdés gyakorlása. A tudományokat vagy házi nevelésben, vagy köznevelésben sajátították el, ezen belül is az olvasást a házaknál, a számvetést pedig a közönséges iskolákban. Ezek után grammatikusok vették át a tanító szerepét, majd a híres rétorok iskoláiban folytathatták képzésüket, ahol a szép beszéd és a filozófia szépségeibe nyerhettek bepillantást. A rómaiak tudományos oktatásának fő része a görög nyelv elsajátítása volt, többet foglalkoztak vele, mint saját anyanyelvükkel. A tudományokat enciklopédiának (körül rajzolat) nevezték.

Összefoglalásképpen Szász írása végén egybegyűjti a legfontosabb területeket, melyeknek művelését fontosnak tartották a régiek: számolás, zene, festés, földmérés,

csillagászat. Ezek mellett tájékoztat még az iskolai formák helyzetéről is. A császárok igyekeztek közönséges iskolákat alapítani, ezt a szerző is célravezetőnek tartja reflektálásában, de a nemzeti törekvések érdekei nem mindig egyeztek meg ezzel az elképzeléssel.⁹

Döbrentei Gábor, a lap szerkesztője az ókori nevelést taglaló két cikk folytatásaképpen „*Ezen nevelések' módjaira tett némelly megjegyzések*”¹⁰ címmel közzétett egy reflektálást, mely egyfajta kiegészítésként szolgál Szász tanulmányához. Kritikai észrevételeket fogalmaznak meg a megjegyzések, illetve az akkori nevelés szempontjából saját korára nézve összehasonlító gondolatokat is találunk. Már az elején egy kérdést szegez a régiek nevelését tekintve, ami azt firtatja, hogy milyen mértékben érte el célját? Három olyan elv kerül felsorolásra, melyet egyértelműen preferál a cikk írója, ezek a következők: a nevelés princípiumokra való felosztása, mely során figyelembe vették, hogy az állam alkotmányához alkalmazkodjanak, az állam életük végéig vigyázott polgáira, és harmadikként pedig a vallás cselekvésorientáltsága nyerte el a szerző elismerését. Ahogyan Szász, úgy a szerkesztő is nemzetenként veszi sorba a nevelési jellemzőket.¹¹

Az a tény, hogy a szerző témájául nem korának nevelési eszméiből választott, nem von le a közvetített pedagógiai eszmék értékéből, hiszen a tudósok a már említett ókori neveléshez való gyakori visszatekintése több nevelési elv alapját is képezte a korban. Ezeket az értékeket Döbrentei Gábor a cikkhez fűzött megjegyzései is mutatják, melyekben kiemeli azokat a nevelési eszközöket, amiket saját korának is javasol. Célravezető lenne tehát a 19. század nevelésügyében is, ha a nevelést princípiumok alapján osztanák fel. A mértékletesség betartása továbbra is hasznosnak bizonyul, és az a bizonyos arany középut sem veszít érvényességéből, melyet az elme és a test művelésének arányára nézve érdemes megtalálni. Nem utolsósorban az idősök iránti tisztelet megtartása is fontos marad.

⁹ Vö. Erdélyi Muzéum. 1816. V. 146-176. és 1817. VI. 3-30.

¹⁰ Erdélyi Muzéum. 1817. VI. 30-50.

¹¹ Vö. Erdélyi Muzéum. 1817. VI. 30-50

3. 2 Köznevelés kontra házi nevelés

„A' közönséges iskolai nevelésnek, a' házival összevontanálása”¹²

A köznevelés és a házi nevelés összehasonlítása képezi Szilágyi Ferenc¹³ cikkének alapját, melyet szintén a VI. füzetben adtak ki. A kor nyelvi sajátosságai miatt a címben megjelenő közönséges szó jelentése nem egyezik meg a mai alantas, alpári értelmezéssel. Mindenkire érvényes, egyetemes jellegű, általános érvényű, ezek voltak a kifejezés lehetséges definíciói (*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete*, 1961). Az iskolai nevelés jelzőjeként tehát a közös/köz szó értendő, mely a szerző szerint az első helyen áll, tehát egyértelműen emellett tette le voksát a házi neveléssel szemben. Ezt a nézőpontot is jól mutatja az a hasonlat, melyben az iskolák az emberiség műhelyeiként jelennek meg, nélkülük a vadonhoz hasonló állapotok uralkodnának a világban. A „szakadatlan folyóvíz és esőpatak” szófordulat magyarázatára szintén Szilágyi egyik találó hasonlata ad választ. A közönséges iskolákat a szakadatlan folyóvízhez hasonlítja, mely sosem apad el, mindig közvetíteni fogja a megfelelő tudást a nép számára. A házi nevelést ezzel szemben az esőpatak kifejezéssel illeti, ami könnyen fogyatkozhat, tehát nem biztos, hogyha a tanításnak ezt a módját választjuk, akkor megfelelő nevelésben részesülhetünk.

A téma felvetésének oka, hogy akkoriban voltak olyan személyek, akik a házi nevelést részesítették előnyben, így egyfajta meggyőző erőként is funkcionáltak az itt megjelent érvek a köziskolák mellett. A korban több vita tárgyát is képezte a házi nevelés kontra köznevelés témája. Már a 17. századi reformtörekvések is azt mutatják, hogy az iskoláztatás lassan ugyan, de elindult útján. Comenius volt az első, aki tudatosan kezdett foglalkozni a magyar iskola reformálásával, de Apáczai Csere János műve *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról* is jól jelzi a köznevelés igényének gondolatát: „Mert az iskolára olyan nagy szükség van, és olyan sokféle a haszon mely az iskolából származik, hogy vaknak, sőt érzéketlennek kell lennie annak, aki ezt magától nem fogja, be nem látja” (Apáczai, 1981. 12. o.). A felvilágosodás pedagógiai gondolkodásának fejlődését mutatja, hogy idővel egyre többen foglaltak állást a közönséges iskolai nevelés mellett, azonban a legtöbb pedagógust pályafutásának kezdetén főnemesi családoknál házi nevelőként foglalkoztattak, például Kis János, Váradi Szabó is

¹² Erdélyi Muzéum. 1817. VI. 110-137

¹³ Szilágyi tanárként, történészként és újságíróként tevékenykedett, ezen kívül az MTA tagjaként is számon tartották. Több folyóiratot szerkesztett. Ide sorolandó többek között a Múlt és Jelen c. kormánypárti lap; a Magyar Hírlap, mely később Budapesti Hírlap címmel jelent meg. Publikációinak nagy része Erdély egyes történelmi kérdéseit taglalja (Kenyeres, 1982).

közéjük tartozott. Ez a jelenség mindkét oldalt tekintve anyagi okokra vezethető vissza, hiszen a fiatal nevelőknek megélhetésük miatt szükségük volt a pénzre, míg a nemesek megengedhették maguknak, hogy magánnevelőket fogadjanak gyermekeik mellé. A nemesek gyermekeik neveléséről való vélekedéseiben felismerhető Locke hatása, és a ranghoz illő nevelés igyekezete, míg a közönséges nevelés egyik legnagyobb előnyeként sokat hangoztatták a társas léttel együtt járó polgárrá válás folyamatát. Gróf Teleki Domokos maga is megjegyezte, hogy a főnemesi magánnevelés által több ismeretet szerzett volna, mint egy nyilvános köziskolában, de kárpótolta, hogy a közösség által „korán megszokta az emberi társaság polgára lenni.” A köznemesek és a polgárok anyagi helyzetükből kifolyólag, nem tehették meg, hogy magánnevelésben részesítsék gyermekeiket, így a nyilvános iskoláztatás mellett kellett dönteniük. Ezen társadalmi jelenségek hatásának köszönhető, hogy a hazai elméleti nevelésirodalom már a közönséges nevelés irányába mozdult el. Szilágyi Ferenc mellett, 1817-ben Endrődy János, valamint 1829-ben Horváth József Elek is a köznevelést preferálta (Horváth, 1988).

Szilágyi tanulmányában öt nagy területet különít el; a történelmi tapasztalás, vagyis a történelem, az iskola, a tanító, a tanulás módja és a fenyítés, melyek teret adnak arra, hogy a két nevelési módszer (köz és házi nevelés) sajátosságai összevetésre kerüljenek. A történelem során számos nép példája (többek között egyiptomiak, görögök, rómaiak) jól mutatja, hogy azok a nemzetek, akik a közönséges nevelés által formálódtak, sokkal műveltebbek voltak a tudományok és mesterségek terén. A történelmet taglaló rész zárásaként fontos még megemlíteni, a Szilágyi által megfogalmazott párhuzamot, miszerint az európai kultúra kialakulása egybeesik a közönséges főiskolák alapításával.

Az iskolák elemzésén belül az egyik sokat emlegetett előny, a társas lét. Hiszen az ember alapvetően társas lény, minél korábban kell elsajátítani a társas együttélés szabályait, állapítja meg a szerző. Az iskolát egy kisded köztársaságnak titulálja. A rendtartás, a szorgalom, a függés központi szerepet játszik, ezek mind szükségesek ahhoz, hogy valaki megállja a helyét a társadalomban. A köznevelés legnagyobb szépsége a különbözőségben rejlik, hiszen eltérő vallású, nemzetű, anyagi helyzetű gyermekek alkotnak egy egészet. Megismerik egymást, barátságok születnek, akár életre szólóak is. Míg ezeket a lehetőségeket nem kaphatja meg az, aki házi nevelésben részesül, ott sokkal inkább a vagyon megszerzése, megtartása lebeg a szem előtt, nem pedig a tudományok elsajátítása. A tanulónak társak

hiányában nem lesz viszonyítási alapja, és ez nehezíteni fogja a társadalomba való beilleszkedését a későbbiekben.

A következő pont, melyre kitér a szerző a tanárok személyisége, tudása, viselkedése. A köznevelésben több tanár tanít, szemben az egy tanító munkájával a házi nevelésben. Ha adott esetben nem megfelelő képességekkel rendelkezik az az egy tanító, vagy nem képes a diákkal jó kapcsolatot kialakítani, annak maradandó következményei lehetnek a diák kárára nézve. Egy tanító nem lehet jártas minden tudományban. Szilágyi azt vallja, hogy összességében a tanítók számára is jobb, szabadabb a köziskola, de megjegyzi, hogy ott mindig felkészülniük kell lenniük.

A tanulás szempontjából is előnyösnek látta a társas környezetben történő tanítást, mely motivációt ad, segítő eszközöket nyújt; pl. könyvtárak, fizikai, kémiai, természeti gyűjtemények. A következő idézet találóan fogalmazza meg a társas lét előnyeit: „Sokak közt az elméleti tehetségek könnyebben kifejlődnek. Mint a' fegyver fényesedik és élesül a' fénkö és köszörülő eszközökhöz való surlódás által; úgy pallérozódik a' lélek, midőn többek között forog.”¹⁴ Az otthon tanulás során gyakran kell nógatni gyermekeket.

Az utolsó pont, melyet a szerző taglal a fenyítés. Sokkal előnyösebb, hogy a köznevelők „szem előtt” vannak, hiszen így felelősségre lehet vonni őket, ha áthágnák a szabályokat. A magánnevelők esetében ez nem olyan egyszerű. Ők sokkal többet árthatnak a tanulóknak. Társaik előtt a diákok szégyellik a büntetést, így igyekeznek elkerülni azt. Szilágyi összefoglalva kiemeli, hogy a köznevelés során a fenyítés rendesebb, fogatosabb, mérsékeltebb.

Írása végén reflektál a kritikákra, melyek a köznevelést érték. Az egyik fő kritika paradox módon a tanulók sokszínűségével kapcsolatos, hiszen ezt a szerző jelen esetben előnyként hozta fel. Akkoriban több szülő is úgy vélte, gyermekét azért nem szeretné köziskolába íratni, mert „keveredhetnek” az alsóbb osztályok gyermekeivel. A szerző szerint ez a megállapítás nem állja meg a helyét, a szegényebb tanulók is rendelkezhetnek értékes tulajdonságokkal, nem a külsőségek alapján kell ítélni. A különböző tehetségekre való összpontosítás a kritikusok szerint lehetetlen, míg Szilágyi azt vallja, ez nem akkora probléma. Az ismétlés a tudás anyja mondás alapjait tekintve nem okoz nagy gondot, ha egy diák többször hall valamit lassabban tanuló társai miatt. Zárásként közli a szerző, hogy nincs

¹⁴ Erdélyi Múzeum. 1817. VI. 126-127.

ellene a házi nevelésnek, hiszen sok derék ember nevelkedett így fel, de a közneveléssel talán még derekabbak lettek volna. Javaslatként felhossa, hogy előnyös lenne, ha privatus preceptor¹⁵ is lenne a köznevelés során a tanulók mellett.¹⁶

Az írás alatt megtalálható Döbrentei személyes reflexiója.¹⁷ Úgy véli, eljött az ideje, hogy végre mindenki kifejtse a témáról vallott nézeteit, hiszen „nálunk, köztünk, egy megfoghatatlan hidegség van minden olyan iránt, a’ mi a’ köz-Jónak, a’ Tudományok’ terjesztésének előmozdítására tárgyaz.”¹⁸ Egyik kritikája, hogy a fiataloknak sok olyan tárgyat kell tanulniuk, mely nem válik hasznukra, felesleges számukra. Másrészt a külföld utánzását emeli ki, „ki hizelkedhetik azzal magának, hogy Nemzetünk közt már cultura van? Az, inkább csak felső lehabzása a’ külföldinek. ’S nem nálunk eredett, nem itten tenyésző kútforrásból jöven.”¹⁹ Németországot említi követendő példaként, ahol az ország kultúrájának fejlődését véleménye szerint az segíti elő, hogy törődnek az oktatásügy problémáival, igyekeznek fejleszteni azt és a reformokat megvalósítani. Míg hazánkban nem jelentek meg munkák a nevelésről, a tanítók nem készítettek jó iskolai könyveket.²⁰ Magyarországon a 17. és 18. században nagyon kevés számú neveléstörténeti írás jelent meg, ez ugyanígy érvényes a 19. század első felére is, de a század második felében már sokkal termékenyebb volt a neveléstörténeti irodalom (*Gazda*, 1985).

A tanulmány egyértelműen a köznevelést ajánlja, mint a minden szempontból legmegfelelőbb nevelési formát. Egyik legnagyobb előnye a házi neveléssel szemben, hogy nemcsak tudományokban jártas ifjakat képez, hanem ezzel együtt polgárokat is, akik a társadalom hasznos tagjaivá válhatnak. Döbrentei „kritikája az akkori iskolarendszer kemény bírálata, egyszersmind első kritikája az 1795 után meginduló magyar nyelvű sajtóban” (*Fenyő*, 1976. 31. o.). A köznevelés melletti gyakori érvelés a folyóirat hasábjain beigazolja, hogy az Erdélyi Múzeum írásai is részét képezték annak, hogy a későbbiekben ez a típusú oktatás előtérbe került.

¹⁵ A szó jelentése: magánnevelő.

¹⁶ Vö. Erdélyi Múzeum. 1817. VI. 110-137.

¹⁷ Erdélyi Múzeum. 1817. VI. 137-143.

¹⁸ Erdélyi Múzeum. 1817. VI. 137.

¹⁹ Erdélyi Múzeum. 1817. VI. 139.

²⁰ Vö. Erdélyi Múzeum. 1817. VI. 137-143.

3. 3 Pestalozzi munkássága (a szegényebb sorsú nép nevelésének előtérbe kerülése)

„Pesztalozzi Henrik, híres Nevelési- Iró”²¹

A svájci pedagógus Pestalozzi életútját mutatja be Döbrentei Gábor tanulmánya, mely az *Annalen der Literatur und Kunst des Inn und Auslandes* című lap 1810. augusztusi számában közreadott cikk fordítása. Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) eszméi méltán váltottak ki visszhangot a világ minden tájáról. Negatív és pozitív kritikákkal egyaránt illeték. Munkássága nem egyszer képezte vita tárgyát. Az egyetemes embernevelés gondolatából kiinduló pedagógus ismertségét elsősorban a népiskola pedagógiai megújítójaként, és gyakorlati nevelőként való tevékenykedése hozta meg számára. Több jelentős pedagógiai mű köthető nevéhez: Egy remete esti órája, Lénárd és Gertrúd, Hogyan tanítja Gertrúd gyermekeit. (Mészáros, Németh, Pukánszky, 2000).

Pestalozzi tevékenysége hazánk tudósait is nagy vitára készítette. A vitáról és előzményeiről Fehér Katalin egy átfogó képet ad tanulmányában (1999). 1816-ban tudósítottak először a magyar lapok Pestalozziról. Az 1806 márciusában kibocsátott *Hazai Tudósítások*²² adta ki Váradi Szabó János papírra vetett gondolatait a svájci nevelőről. Váradi tanulmánya teljes mértékben Pestalozzi nevelési eszméit támogatja, még gyermekei nevelésében is ezen elveket részesítette előnyben. Saját tapasztalatait hozza fel érveként, hiszen közel egy évet töltött Helvéciában Pestalozzi iskoláinak tanulmányozása céljából. A cikk heves reakciókat váltott ki hazánkban, erre külföldön is reflektáltak. Folnesics Lajos a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évi első számában *"Észrevételek a Pestalozzismus ellen"* címmel jelentette meg tanulmányát, mely erősen bírálja Pestalozzi munkásságát, sőt egyenesen veszélyesnek tartja elveinek követését. A szerző érveinek alátámasztásául Niemayer munkájára²³ hivatkozik, mely alapján ő is azon a véleményen van, hogy Pestalozzi előtt Comenius, Rousseau, Basedow és még sokan mások is megfogalmazták már ugyanezeket a gondolatokat, így Pestalozzi lényegében csak interpretálja őket. Összegezve Folnesics szerint Pestalozzi tanítványai erkölcsileg, lelkileg, és hitükben károsodnak a tanok által, és semmilyen haszonnal nem jár ezen eszmék követése.

A szerző kritikájára kritikát kap válaszul Schedius Lajos írásában, aki szerint Folnesics nem érti igazán Pestalozzi elveit. A hazai lapok továbbra is a vita színterei voltak. Kazinczy

²¹ Erdélyi Muzéum. 1817. VIII. 114.

²² 1808-tól kezdve Hazai és Külföldi Tudósításokra módosították címét.

²³ Niemayer. August Hermann: Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern und Schulmänner. Halle, 1796.

és köre is kinyilvánította álláspontját, Döbrentei Kazinczynak címzett levelében Schediust védte. Majd Dessewfy József is Pestalozzi védelmére kel, igaz ő kicsit óvatosabban tette ezt. A vita iránti nagy érdeklődést bizonyítja az 1817-ben megjelent bécsi *Chronik der Österreichischen Litaratur* száma, melyben a *Tudományos Gyűjtemény* addig megjelent számai mellett a Pestalozzi-féle vita is előkerült. A lap Pestalozzit védte, és nem értett egyet Folnesics nézeteivel, aki erre a bírálatra a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain reagálva ismét kifejtette gondolatait a Pestalozzizmus ellen. Vita tárgyát képezte az is, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* miért vállalta a Folnesics-féle kritikák megjelentetését. Ere utal a *Hesperus* című brünni tudományos közlöny 1817. évi 22. számában olvasható anonim szerzőtől származó cikk (találgatások szerint Kazinczy volt az író). Fejér György a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőjének reakciója határozott volt. A tudományos élet íratlan szabályaira hivatkozik, miszerint a szerzőnek jogában áll saját álláspontját ugyanúgy ismertetni a lapban, mint Folnesics, hiszen a *Tudományos Gyűjtemény* célkitűzései közé tartozik, hogy többféle véleményt adjon közre. A vita az újságokban, 1817 májusában véget ért, de a téma hazánkban még sokáig az érdeklődés központjában maradt. Ezek azok az előzmények, melyek ösztönözhatték Döbrenteit, hogy Pestalozziról megjelentesse a fordítást (*Fehér*, 1999).

Az értekezés időrendi sorrendben írja le a svájci nevelő munkásságának főbb történéseit, és jellemének vizsgálatára is nagy hangsúlyt fektet. Ahogy az kiderül, Pestalozzi hatalmas igazságérzettel rendelkezett, mely sokszor inkább kárára mintsem előnyére vált. A külsőségekre nem adott, a nagynevű társaságokat nem ismerte, így sokan nem figyeltek rá.

„semminek is látszani nem kívánt, lenni akart.”²⁴ A tudományokat hamar megkedvelte, Bodmer, Breitinger és Steinbrüchel körében sok hasznos tudásra tett szerzett. Pártokat hozott létre, „az úgy nevezett világi jó tónusuk ellen”²⁵, de ezzel még kevesebb barátot szerzett magának. Érdeklődése korán a szegényebb nép sorsa felé fordult, hogy nemesítse, segítse őket. 1775-ben műveletlen földeket vett. A lakhelye mellett a legszegényebb gyermekeket ingyen tanította földművelésre, fabrikálásra és kereskedésre. Koldusként élt ő maga is a koldusok között. Miután elfogyott a pénze, a felsőbb körökben kigúnyolták, mondván, ha a gazdagokat nevelte volna, akkor nem kerül ilyen helyzetbe. 1781-ben írta meg híres nevelési célzatú regényeit a Lénárd és Gertúdót, és a Kristóf és Elizát. 1783-ban a gyermekek gyilkolásáról adott közre írást. Majd elvállalta az unterwaldeni árvaház igazgatását. Új tanítói módszereket fejlesztett ki, különös figyelmet fordított arra, hogyan lehet egyénként kezelni a

²⁴ Erdélyi Muzéum. 1817. VIII. 115.

²⁵ Erdélyi Muzéum. 1817. VIII. 116.

tömegben a gyermekeket: „Mint lehet sok gyermeket, egyszerre ugyan azon időben ’ s még is mindeniket külön tanítani.”²⁶

A kormányzék megvizsgálta, majd segítette munkáját. Ezek után már elismerték tanítási módszereinek szükségességét Európa más országaiban is, de azokat követni senki sem merte. 1799 nyarán az osztrákok elfoglalták az árvaházat. Így Burgdorfban állított fel egy kicsi iskolát, majd hogy kiterjeszthesse nevelését, engedélyt kapott az üresen álló kastély használatára. Anyagi támogatás hiányában egy gazdag földesúrhoz Fellenberg Immanuelhez folyamodott. Majd Yverdon városában felajánlották neki egy intézet felállítását, melyet örömmel elfogadott. Erről az intézetről írta Pestalozzi a már említett híres beszámolóját.²⁷

Ahogy ez a tanulmány is alátámasztja, a folyóirat publicisztikájának része volt az ifjúság jobb nevelése. Hazai viszonylatokban helyezték és kamatoztatták Pestalozzi tanításait „úttörőként léptek fel a későbbi reformifjúság alakításában fontos szerepet játszó emberformáló elveknek korszerűsítéséért” (*Fenyő*, 1976. 30. o.).

3. 4 A magánnevelés sajátosságait bemutató tanulmányok

Ahogy már említésre került, a felvilágosodás korában egyre nőtt azoknak a száma, akik a nevelés kérdései iránt érdeklődtek. Igaz volt ez a magyar főurak, nemesek többségére is, akik gyermekeik érdekében igyekeztek minél tájékozottabbak lenni e téren. A világi témájú irodalom is sokat foglalkozott a főnemesi ifjak házi magánnevelésének problémájával. Locke könyvét²⁸ gróf Székely Áron fordította francia nyelvről magyarra, annak céljából, „hogy megmutassa, miként kelljen egy nagyrendű úri embernek fiúmagzatját nevelni”(Horváth, 1988. 199. o.). A magyar főurak célja volt, hogy egy jól képzett tudósnevelőt állítsanak fiaik mellé. Többen közülük saját maguk készítettek nevelési plánumokat gyermekeik részére, amiket a nevelőknek be kellett tartani. Ilyen művek voltak például *Ráday Pál utasítása fia nevelőjének* (1723), *Teleki László kézirata a nevelésről* (1796), *Festetics György „Planum”-a fia neveléséről* (1799), *Görög Demeter a trónörökös neveléséről* (1809) és nem utolsósorban az Erdélyi Muzéum hasábjain kiadott két értekezés is

²⁶ Erdélyi Muzéum. 1817. VIII. 121.

²⁷ Vö. Erdélyi Muzéum, 1817. 114- 125.

²⁸ A gyermekek neveléséről. 1771.

(Fehér, 1999). A magánnevelés hazai történetének kapcsán meg kell említeni Virág Irén nevét, aki a témában kutatásai során a legtöbb adatot tárta fel.²⁹

„Rövid megjegyzések, egy férfi- gyermek neveléséről”³⁰

Gróf Mikó György tanulmánya, mely az 1817. évi VII. füzetben található, a fiúgyermek nevelését taglalja, a felvilágosodás pedagógiai eszméinek tükrében. Már a cikk elején tisztázza, hogy a nevelés bármely területéről is legyen szó, mindenképpen szükséges egy tervet követni, mely alapul szolgálhat. Egy ilyen alap egyik része, miszerint a gyermekeket már egészen kiskoruktól kezdve későbbi hivatásuknak megfelelően kell tanítani. A terv szerinti neveléssel kapcsolatban felmerül egy lényeges kérdés. Miért fordulhat elő, hogy az egyformán neveltetett emberek közül, egyesek bölcsek lesznek, míg mások bolondok? Az okokat nem lehet pontosan megállapítani, de a szerző végkövetkeztetése; a terv szerinti nevelés mindenképpen szükséges. Egyfajta előfeltételként szolgálhat az a tény, hogy ha egy gyermeket jó nevelésben szeretnének részesíteni, akkor a szülőknek is jól neveltnek kell lenniük, akik maguk gyakran bújnak azon kifogás mögé, hogy a tanítók rontották el csemetéjüket. Ezeknek a magyarázkodásoknak nincs alapjuk. Nem a tanítók hibája ez, a gyermekek már el voltak rontva. Ha a rossz dolgok beleivódnak lelkükbe, szokásaikba, azon nagyon nehezen, vagy talán nem is lehet változtatni. Többféle példát is kap az olvasó, melyek különböző személyiségtípusok kialakulásához vezethetnek. Ilyen a bosszúálló természet kialakulásának előzménye. Ha a gyermek elesik, a szülők „megverik” a földet, hiszen a föld is „megverte” a gyereket. Ez a viselkedésminta nagyon rossz példát mutat, teljesen ellenkezik a keresztény vallás, a Biblia által is közvetített elvekkel, miszerint ha megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel. A vallásos nevelést mint megoldást hozza fel sok probléma megoldására a szerző. A korban Mikó György mellett többen is kiemelkedően fontosnak tartották a vallás gyakorlását a nevelés során. A már említett piarista Endrődy János, és a katolikus lelkész Horváth József Elek is a vallásos neveléssel szerette volna kiküszöbölni, hogy a fiatalok erkölcsi romlásba essenek (Horváth, 1988). Elítélendő ugyanígy, ha a sírást azzal szeretnék megszüntetni, hogy veréssel fenyegetőznek, és a folyamatos ijesztgetés sem célravezető.

²⁹ Ilyen jellegű művei többek között: A magyar főrangúak nevelői a 19. század kezdetén. In: Zempléni Múzsza VIII. évfolyam, 2008/1. sz. 20-32. p., A magyarországi arisztokrácia neveltetésének vizsgálata a 19. sz. első felében a források tükrében. In: Magyar Pedagógia 2004/1. 77-93. p.

³⁰ Erdélyi Múzeum. 1817. VII. 5-21.

Ahogy Mikó fogalmaz, egy „nagy nyúlfi”³¹ válik gyermekünkéből, ha mindig azt mondjuk neki, hogy elviszi a bakos. A következő idézet nagyon jól összefoglalja, hogy mi lesz a sorsa az ilyen nevelésnek: „úgy megrakodik a’ gyermek efféle vétkes, ’s örökösön megrögződő principiumokkal a házi nevelésben, hogy nem egy, de száz nevelő se kergetheti- ki soha belőle.”³² Nem akkor kell tehát nevelni, mikor elhagyják a házat, hanem „a’hol ez életnek legelső lélegzeteit kezdi bészívni.”³³

A szülők szerepeiről külön is szó esik. Egy apa legyen gyermeke 10 éves koráig nevelője, még 10 évig mestere, innentől kezdve pedig élete végéig jó barátja. Az anyaszereppel egybekötve nagyon nagy hangsúlyt kap az egészség, ezzel együtt emlegetve, a szoptatás fontossága. Aki nem saját maga szoptat, az a szerző szerint mostohaanya, hiszen nem lehet a szépséget előtérbe helyezni a gyermek érdekeivel szemben. Az idegen tej együgyűséget, ostobaságot okozhat, aminek az anya az oka. A másik tipikus hiba azoknál az anyáknál található, akik a sok házimunka miatt nem törődnek a gyermekkel. Holott három évig csak nekik kellene foglalkozni velük, ezek után alkalmazhatnak dajkát. A tisztaság, a hideg-meleghez szoktatás, az el nem kényeztetés, a mértékkel való táplálás, a mozgás, a nemes mesterségek, nyelvek tanulása, a testi gyakorlatok, a festés, a zene mind részét képezik a megfelelő nevelésnek.

Az atyai intelmek sora még nem fejeződött be. A verést, mint eszközt tilos használni, hiszen így egy állandó félelem költözik neveltünkbe, mely szeretetlenséggé nővi ki magát. De ugyanígy káros lehet, ha mindent megengednek a szülők. A megfelelő nevelő kiválasztása Mikó szerint nagyon lényeges, pontokba foglalja, amiket az apának és a nevelőnek együtt kell betartania. Az apának gyakran kell tanácskoznia gyermeke nevelőjével, akit anyagilag és erkölcsileg is meg kell becsülni.

A fiatalságra nézve két veszélyt emel ki a rossz társaságon belül, amit egy sikamlós mezőhöz hasonlít. A mező két gazdája a veszély forrásai, a jókedvű bakkus és a tündér gazdaasszony a buja Vénus, melyek megrontják a gyermekeket. Mikó György zárásként ad egypár jó tanácsot, mely többek között a felebarátok szeretetét, a haza és a fejedelmek tiszteletét, és a titoktartást foglalja magában.³⁴

³¹ Erdélyi Muzéum. 1817. VII. 8.

³² Erdélyi Muzéum. 1817. VII. 8.

³³ Erdélyi Muzéum. 1817. VII. 8.

³⁴ Vö. Erdélyi Muzéum. 1817. V. 5-21.

A tervezés az élet minden területén fontos, így a pedagógia is idetartozik. A mű fontos üzenete, hogy már a születéstől kezdve céltudatosan kell nevelni a gyermeket, hogy megfelelő módon felkészülhessen későbbi hivatásának gyakorlására.

„A Gyermekeim neveléséről való gondolataim”³⁵

A *gyermekeim neveléséről való gondolat* az Erdélyi Muzéum XX. füzetében jelent meg 1817-ben, Teleki József (1777-1817)³⁶ tollából, aki egyébként a már említett Teleki László öccse. Teleki József halála után nevelési tervezetét Döbrentei Gábor adta ki, feltehetőleg abból a kéziratból, melyet Teleki két fiának, Istvánnak és Károlynak a nevelője adott át a szerkesztőségnek. A tervezetben a korszak összes fontos pedagógiai célkitűzése ismertetésre kerül (*Fehér, 1999*).

A szerző szerint előbb meg kell határozni a nevelés céljait, majd utána a követnivaló törvényeket. Hét célt különböztet meg: a gyermek legyen egészséges, keresztyén, jó erkölcsű, tanult, kellemes társaságú, jó polgár, engedelmes, jó fiú, jó férj, jó apa, jó atyafia, és jó háztartó gazda. Bátyja tervezetéhez hasonlóan Locke elveire épít, azonban a testi nevelést az erkölcsi és az értelmi nevelés feltételének tekinti (*Virág, 2004*).

Egyesével részletezi a hét cél követendő utasításait. Az egészség érdekében kerülni kell, ami ártalmas rá, és követni azt, ami segítheti fenntartását. Tissot, Saltzman és Niemayer munkáira is hivatkozik, mikor részletezi azokat a gondolatokat, amik segíthetik megelőzni a rosszat. A gyermek ne társalkodjon olyan gyermekkel, aki lehet, hogy a vétkek elkövetésében járatos, ne legyen egy másik gyermekkel sötét helyen, külön szobában, más előtt ne meztelenkedjen, minden hevítő italt, ételt kerüljön, emellett az olyan társalkodást, képek nézegetését is, melyek a képzelődést ébreszthetik, az indulatot hevítik. Ne unatkozzon, sőt a tanulás idején kívül is kösse le magát, ne heverjen ébren az ágyban, ami pedig ne legyen túl puha, és túl szűk köntös viselete sem javasolt. Teljes mértékben bízson meg a nevelőjében, ha vétkezett, ne titkolja el, a nevelő szelíden bánjon vele, még akkor is, ha ő veszi észre az elkövetett hibát. Teleki azt hirdeti, hogy akkor lesz valaki jó keresztyén, ha megtanulja maga vallását, az azokból vett princípiumokat szenteknek tartja, és minden nap buzgón imádkozik. A jó erkölcsnek öt rugóját különbözteti meg, többek között kiemeli, hogy az ne legyen kikapó és fajtalan, hanem a szív és lélek minél tökéletesebben legyen művelve, a jó indulatokat

³⁵ Erdélyi Muzéum. 1817. X. 181-190.

³⁶ Főkormányshéki tanácsos, Teleki József fia, ezen a néven a harmadik.

érezze, a helyteleneket ne kövesse a gyermek. Ne legyen lágyszívű, de érzéketlen sem, mindenben a mértékletességre törekedjen, legyen könyörületos, lelkiismeretes. Az értelmi nevelés során külön tekintettel kell lenni a tanulók egyéni tulajdonságaira. Négy pontot emel ki, melyek szükségesek a tanult emberré váláshoz. Figyelmesnek kell lenni, kedvvel kell tanulni, lassan és egyszerre kevesebbet. Azokat a tantárgyakat helyezi előtérbe, melyek az ítéletet élesítik, például az irodalmat, matematikát és filozófiát. Az illem terén is oda kell figyelnie az ifjúnak, hogy inkább másoktól tanuljon, mintsem őket okítsa. Magáról ritkábban nyilatkozzon, figyeljen oda, hogy ne sértsen meg senkit sem. Mondjon mindig igazat, és beszéljen választékosan.³⁷

Amint az már említésre került, a hazai nemesek, főurak építettek többek között Locke eszméire, azonban igyekeztek azokat saját meglátásaikkal hazai megvilágításba helyezni.

3. 5 A nemzeti nevelés eszméjének kibontakozása

„A 'míveltség' becse, 's a' haza' szeretetének nemes volta”³⁸

A cikk szerzője Döbrentei Gábor, aki „*mélt. Cserneki és Tárközi Gróf Dessewffy József Úrhoz*”³⁹ címezte írását, melyet a VIII. füzetben adtak közre. Döbrentei művében erőteljesen érezhető a nemzeti nevelés gondolatának megjelenése. Tény, hogy a nemzeti nevelésügyért vívott harc igazából a reformkorban teljesedett ki, de megfigyelhető volt már a felvilágosodás eszmekörén belül is, ahogy ezt Döbrentei értekezése is bizonyítja. Tisztázni kell azonban, hogy mit értünk pontosan nemzeti nevelés alatt. A polgári forradalom előtti időkben, írók, költők, reformpolitikusok és pedagógusok voltak a központi figurái ezeknek a törekvéseknek. A nemzeti kultúra és a nemzeti nevelésügy fejlesztését igyekeztek alkotásaikban hirdetni. Tény, hogy nem értettek mindenben egyet. Eszmei, világnézeti különbségek, olykor elvi ellentétek is megfigyelhetők voltak a korabeli nemzeti nevelésügyről alkotott véleményeikben, de egy dolog közös volt célkitűzéseikben. Mindannyian egyetértettek a nemzeti előrehaladás szükségességével (*Bajkó*, 1969).

Ennek az előrehaladásnak a megteremtésében fontos szerepe volt a kor folyóiratainak és hírlapjainak, hiszen egyfajta közvetítő eszközként működtek. Ezt igazolja a nemzeti nevelés eszméjének kibontakozása Döbrentei értekezésében, ahol a két eszmei érték, a

³⁷ Vö. Erdélyi Múzeum. XX. 181-190.

³⁸ Erdélyi Múzeum. 1817. VIII. 43-80.

³⁹ Erdélyi Múzeum. 1817. VIII. 43.

műveltség és hazaszeretet pillérjére építette fel központi gondolatait. A kutatás céljának pedagógiai relevanciájából adódóan, a műveltséget előtérbe helyező rész elemzése kerül a központba. A szerző nem nevezi nevén, de burkoltan söpredék néven illeti azokat, akik kigúnyolják a nemzetet védőket. Hangsúlyozza a tudományok és művészetek fontosságát. Mindig úgy kell cselekedni, hogy az a haza érdekeit szolgálja, még ha ez néha áldozatokkal is jár. Terjeszteni kell azokat a tudományokat, melyek azt észt uralkodásra hozzák. A haza művelődésében részt venni fontos, és dicséretes. Véleménye szerint ez az élet legszebb célja, továbbá azon az állásponton van, hogy a legnagyobb öröm egy még műveletlen nemzetet a művelődés irányába terelni. Ennek a terelésnek a megindulása nem egyszerű feladat, mivel eleinte csak kevesen vállalkoznak arra, hogy felszólaljanak az ügy érdekében, de akik szerették volna kifejtetni véleményüket, azoknak az Erdélyi Múzeum igyekezett teret adni. Ebben a szellemben íródott többek között Kis János *Elegyes tárgyakról gondolatok* című dolgozata, melyben kifejti, hogy szeretni kell a hazát, annak nyelvét, erkölceit, törvényeit, jussait és szabadságait. „Egyszóval a nemzet által alkotott országnak boldogságát és dicsőségét olyan közös és elidegeníthetetlen javainak tartja, melyeknek utolsó csepp véréig való védelmezésére magát kötelesnek ismeri” (Ürmössy, 1897. 464. o.) Ezen kívül érdemes megemlíteni Döbrentei anyanyelvünk védelmében íródott cikkét, mely *Az anyai nyelven való írás szükséges voltának megbizonyítása* címet viseli. A szerző a latin nyelv használata ellen érvel, és a magyar nyelv szükségességét hangsúlyozza. Külföldi példákkal bizonyítja, hogy a nemzeti előrehaladás feltétele, az anyanyelv használata (Ürmössy, 1897).

Visszatérve az elemzés alatt álló cikkekre, ismét előkerülnek az ókor példái a műveltség előnyeivel kapcsolatban, azonban Döbrentei kihangsúlyozza, hogy nem akar más nemzetek példáival dobálózni, hiszen azzal csak a gyengéket támogatná. Kiemeli az anyanyelv szépségeit, ami álláspontja szerint összehozza az embereket, egyfajta kapocsként működik. Majd azokat a személyeket ítéli el, akik a külföldi hatások, vélemények befolyásolása alá kerültek. Ők hajlamosak saját országukat ledegradálni, miszerint náluk semmiféle „felsőbb ügyesség”⁴⁰ nem található. Csak a látszat számít az ilyen embereknél, elfogadják a külföldi eszméket, hogy odatartozhassanak. Ezt mutatja a következő idézet is: „Minden a’ mi hazai unalmas lessz, a’ nemzeti megvettetik, az idegen imádandó.”⁴¹ Idegen nevelőket hozatnak az országba, pedig az okos tanítás egyik feltétele, – véli a szerző – hogy hazaivá kell változtatni. Döbrentei az idegen nyelvekkel kapcsolatban is kifejtette gondolatait, miszerint nem előnyös

⁴⁰ Erdélyi Múzeum. 1817. VIII. 73.

⁴¹ Erdélyi Múzeum. 1817. VIII. 73.

azok gyakori használata, hiszen így saját anyanyelvünk háttérbe szorul és elfelejtődik, mely következtében a nemzet is elenyészik.

Ezzel összekötve zárásként egy akadémia létrehozását sürgeti, annak szükségességét a nemzet nyelvének művelése miatt hangsúlyozza, az ezzel egyet nem értők elé külföldi példákat állítva. Az országgyűlés tudományi bizottsága már 1791-ben felvette programjába egy magyar tudományos akadémia felállítását, de csak 1830-ban indult útjára a mai Magyar Tudományos Akadémia elődje. Az uralkodói rendelet elfogadása után ugyanabban az évben, november 17-én a Tudós Társaság igazgatósága megtartotta az első ülését Pozsonyban. Ekkor kinevezték a társaság első 23 rendes tagját, az elnök Teleki József, míg az alelnök Széchenyi István lett. Létrehozásra kerültek a nyelvtudományi, bölcseleti, történeti, matematikai, természettudományi, törvénytudományi osztályok (Beck, Peschka, 1989-1990).

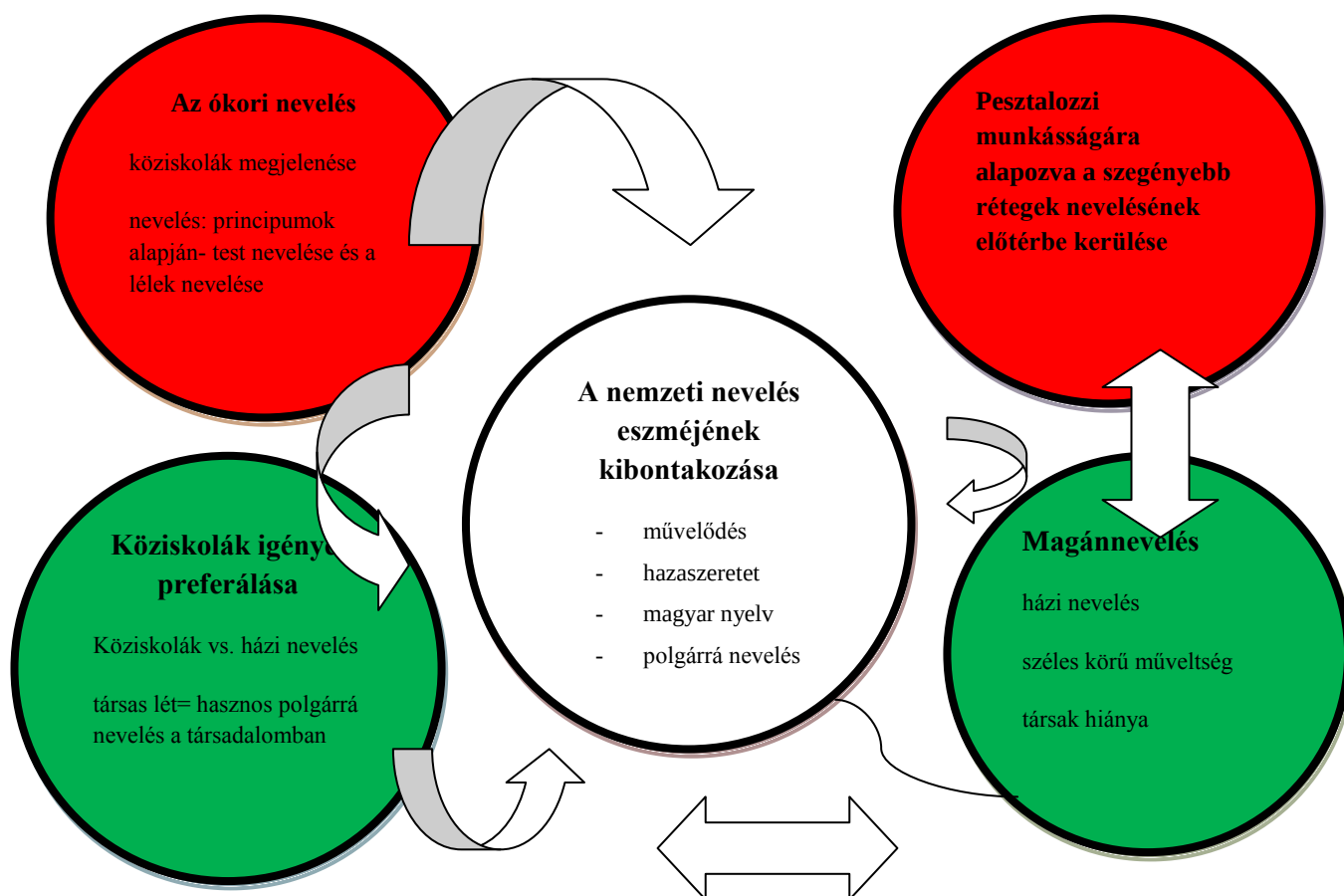
Döbrentei végső tanácsa, hogy új fényt kell adni nemzetünknek, melynek a művelődés nagyban részét képezi. Írása alapján az új fényben a művelődés lehet az a szikra, mely lánggra lobbantja a nemzeti nevelés eszméjét, és a nemzeti előrehaladás útjára tereli a népet. Hiszen egy nemzetet nagyban meghatároz polgárainak műveltsége.⁴²

A szerző írása is bizonyítja a bevezetés soraiban tett kijelentést, miszerint az Erdélyi Múzeum nemcsak a külföldi nézeteket utánozta, hanem megteremtett egy olyan alapot, melyre a század későbbi hazai gondolkodói építettek. Jelen esetben ez az alap, a nemzeti nevelés, mely a reformkorban teljességedt ki, de Döbrentei művében már megjelentek ennek gondolatai.

⁴² Vö. Erdélyi Múzeum. 1817. VIII. 43-80.

3. 6 A cikkek pedagógiai üzenetének összegzése

1. ábra

Az 1. ábra segítségével szeretném szemléltetni az Erdélyi Múzeumban megjelent pedagógiai üzeneteket. Ahogy már említettem öt főbb vonulatot vélek megkülönböztetni. A nemzeti nevelés eszméjének kibontakozása helyezkedik el az ábra középpontjában, mely nagy részét képezte a nemzeti előrehaladásnak. Erre az eszmére épülve jelenik meg körülötte a másik négy nevelési elv. Lényegében a modell minden része összefügg egymással, együtt alkotnak egy egészet. Ez jellemző a tudomány bármely területére, hiszen az idővel kialakuló irányzatok építenek egymásra, természetesen eközben történnek „ütközések” közöttük, de visszautalnék a bevezetőm egyik mondatára: a nézetek ütközése viszi előre a fejlődést.

Időrendben az ókor nevelési elvek kialakulása tehető legelőre. Már ekkortájt megjelentek a köziskolák. Így ezen elvek, a már említett ókor neveléshez való „visszanyúlásnak” köszönhetően összekapcsolódnak a köziskolák igényével. A magánnevelés bizonyos szempontból ellentétben áll a köziskolákkal és a Pestalozzi-féle elvekkel, hiszen csak a gazdagabb réteg gyermekeinek magánnevelése volt a legfőbb érdek. Több kritika is

érte a nemzeti érzés hiányával kapcsolatban a magánnevelést. Ez arra vezethető vissza, hogy a gyermekeket „általában idegen nevelők idegen érzés és gondolatvilágában nevelték, s mivel nem jártak nyilvános magyar iskolába, utána pedig egy részük hosszabb- rövidebb ideig külföldön élt, ezért valójában a nemzeti érzést nem ismerték, valamint a sajátos magyar étellel sem voltak tisztában. Az 1825-1827-es országgyűlés ezért az arisztokraták magánoktatását még élesebb kritikával illette, mint az 1791. évi országgyűlés. A főuraknál a magyar nemzeti szellem, a magyar nyelvtudás, a nemzettel szembeni felelősségtudat hiányát a valóságtól hermetikusan elzárt nevelésben látták. Egyre inkább nőtt azoknak a tábora, akik elvetették a *Locke*-féle felfogás szerinti nevelést – ti., hogy a gentleman-ideált csak magánúton lehet kinevelni –, és helyette a *nyilvános iskolák* mellett szóló érveiket sorakoztatták föl” (*Virág*, 2004. 86. o.). Ezek a kritikák azonban nem azt jelentik, hogy a főnemesek nem tartották fontosnak, hogy gyermekeik a haza szolgálatában álljanak és tudásukkal segítsék nemzetük előrehaladását. Mindössze a magánnevelés sajátosságait jelzik. A társak hiánya és a gyakori külföldi tartózkodások nehezítették a társadalomba való beilleszkedést és nemzeti érzés kialakulását. Ezt jelképezi a görbe vonal a két eszme között, mivel úgy gondolom nem jelenthető ki, hogy ellentétben állnak egymással, de nem is köthetőek össze teljesen. Az elmondottakra épül az a megállapítás, hogy a Pestalozzi-féle tanítás követése is része a nemzeti nevelésnek, hiszen hazánk alsóbb rétegeinek nevelését helyezték a középpontba, segítve ezáltal az egész nemzet művelődését.

Összességében megállapítható, hogy az említett elveknek, ha nem is azonos módon, de szerepük volt abban, hogy hazánk elinduljon a fejlődés útján, Döbrentei Gábor szavaival élve, „új fényt kapjon nemzetünk”. Így méltán nevezhette Fenyő István írásában (1979) a „reformkor eszmei előkészítőjének” az Erdélyi Múzeumot.

4. Összegzés

A kutatás során a cikkek elemzésének segítségével felszínre kerültek azok a nézetek, amelyek bizonyítják, hogy hazánkban egyre nagyobb mélységben foglalkoztak pedagógiai kérdésekkel, és nem csak a külföldi eszméket interpretálták. Igyekeztek írásaikkal rávilágítani a hazai nevelés hiányosságaira, ugyanakkor utat mutatni a nevelés megújításához. Ezt támasztja alá a köziskolák melletti erőteljes érvelés, szemben a magánnevelés sajátosságaival, az ókori nevelési szokások alapján a magyar felvilágosodás korához intézett javaslatok, a szegényebb réteg nevelésének előtérbe kerülése, és a nemzeti nevelés eszméjének kibontakozása. Az elemzésekből megállapítható, hogy az ókor népek nevelési szokásai ösztönzően hatottak a folyóirat szerzőire. A régi népek világára vezethető vissza a köziskolák megjelenése. Több szerző is a köznevelés szükségességét hangsúlyozta, mely előrevetítette, hogy a későbbiekben hazánkban ez az oktatási forma nyert teret a magánneveléssel szemben. Ide köthető a szegényebb nép nevelésének előtérbe kerülése is, ahol Pestalozzi elveinek követése nagymértékben megjelenik. Ezeknek az elveknek a közvetítése is bizonyítja, hogy a folyóirat nagy hangsúlyt fektetett a fiatalok nevelésére, „előkészítve” ezáltal az utat a nemzeti nevelés eszméjének. Az Erdélyi Muzéum íróinak újszerű munkásságát mutatja, „hogy a pedagógia céljait, funkcióját szerves kapcsolatba hozzák az időszerű társadalmi-politikai törekvésekkel. Elsősorban a már többször említett közösségteremtő intenciók vezetik őket a nevelés megújításában: a nemzeti társadalom megteremtésének, a polgári nemzetté válás szolgálatának igénye” (Fenyő, 1979. 30. o.). Ezek a megállapítások igazolják az Erdélyi Muzéum létjogosultságát a magyar pedagógiai irodalom világában.

Úgy vélem a kutatás eredményei hozzájárulnak a vizsgált korszak nevelés-, sajtó-, művelődés- és társadalomtörténetének jobb megismeréséhez, ezen kívül a történelem és az irodalomtörténet tanítása folyamán egyaránt hasznosíthatóak. A kutatás bővítéseképpen tervezem, hogy a folyóiratban megjelent eredeti meséket nevelési szempontból elemzem.

Felhasznált Irodalom

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (szerk. 1961): A magyar nyelv értelmező szótára. Akadémia Kiadó, Budapest.

Apáczai Csere János (1981): Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Magvető Kiadó, Budapest.

Bajkó Mátyás (1976): Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémia Kiadó, Budapest.

Bajkó Mátyás (1969): Nemzeti Nevelésügyünk a reformkorban. Alföldi Nyomda, Debrecen.

Beck Mihály – Peschka Vilmos (szerk. 1989-1990): Akadémiai kislexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Fehér Katalin (1999): A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

Fenyő István (1979): A reformkor eszmei előkészítője az Erdélyi Múzeum. Irodalomtörténeti Közlemények, 83. évf. 1. füzet.

http://epa.oszk.hu/00000/00001/00296/pdf/itk_EPA00001_1976_01_015-034.pdf (letöltés: 2012.01.22)

Gazda István – Mészáros István (1985): Magyar Neveléstörténeti Irodalom. Könyvértékesítő vállalat, Budapest.

Horváth Márton (1988): A magyar nevelés története. Tankönyvkiadó, Budapest.

Kenyeres Ágnes (szerk.1982): Magyar Életrajzi Lexikon. Akadémia Kiadó, Budapest.

Kókay György (1979 szerk.): A magyar sajtó története. Akadémia Kiadó, Budapest.

Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (2000): Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó, Budapest.

Németh András (2002): A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Osiris Kiadó, Budapest.

Ritoók Zsigmond (2006): Ókortudomány. Magyar Tudomány, 7. sz.

<http://www.matud.iif.hu/06jul/04.html> (letöltés: 2012.01.21.)

Ürmössy Lajos (1897): A magyar hírlapirodalom kezdete Erdélyben. Erdélyi Múzeum, 16. kötet. 7. füzet.

http://adattar.eme.ro:8080/xmlui/bitstream/handle/10598/3284/EM-1897_14_07_379-386.pdf?sequence=1 (letöltés: 2012.01.22.)

Virág Irén (2004): A magyar arisztokrácia neveltetésének vizsgálata a 19. század első felében a források tükrében. Magyar Pedagógia. 104. évf. 1. sz. 77–93.

http://www.magyarpedagogia.hu/document/Virag_MP1041.pdf (letöltés: 2012.01.25.)

Melléklet

Az alábbi képen az Erdélyi Muzéum első füzetének borítója látható. (A kép a kaposvári Megyei Könyvtár tulajdonában lévő Erdélyi Muzéum példányából származik).

